

ביטחון ומדיניות חוץ

תגובות לתכנית החלוקה (1937) – וחלקה של 'ההגנה'*

אלחנן אורן

תכנית פיל – אתגר לתנועה הציונית ול'הגנה' (מפה 1)

הצעת החלוקה של הוועדה המלכותית הבריטית הציבה בפני התנועה הציונית העולמית בכלל, ובפני היישוב העברי בארץ בפרט, אתגר כפול: אתגר מדיני – מה לענות, האם לקבל את החלוקה או לדחותה; ואתגר מעשי – מה לעשות, לנוכח האפשרות שממשלת בריטניה תיגש להגשמת ההצעה. כבר מאפריל 1936 היישוב היה נתון בלחימת מגן מול האתגר האלים של המרד הערבי, ופעל לשם כך בשיתוף עם הממשל המנדטורי ועם כוחות הביטחון שלו. אולם עם פרסום תכנית פיל, ביולי 1937, ניצבה ההנהגה הציונית גם בפני מערכה מדינית עם ממשלת בריטניה.

ועדת פיל הכירה בזכותם העקרונית של היהודים ושל הערבים לריבונות. המדינה היהודית הוגבלה לחמישית משטחי ארץ-ישראל המערבית. התכנית הפקיעה ממנה את חלקה היהודי של ירושלים, על כ-80 אלף מתוך 400 אלף היהודים שבארץ. הוועדה ציפתה שהן הערבים והן היהודים יקבלו את דין החלוקה, שהרי 'מוטב חצי כיכר מאשר בלי לחם'.¹

קו הגבול שהציעה הוועדה נועד לקיים דו-קיום ושיתוף פעולה כלכלי במפעלים המשקיים וברשת התחבורה היבשתית. בהתוותם את הגבול, התבססו חברי הוועדה במפורש על התפרוסת היישובית, כפי שנוצרה עד אז, ונקטו קריטריון שניתן להגדירו 'דמוגרפי פוטנציאלי' – כלומר, הם העריכו שבמהרה יהפכו היהודים לרוב באזורים שכבר התיישבו בהם. יתר על כן, הוועדה הקצתה את הגליל כולו למדינה היהודית, כמרחב רורבי לקליטת העלייה הצפויה. היא ציינה שאינה אומרת לדייק בקו הגבול, אלא מתווה קו המציג את עצם רעיון החלוקה.²

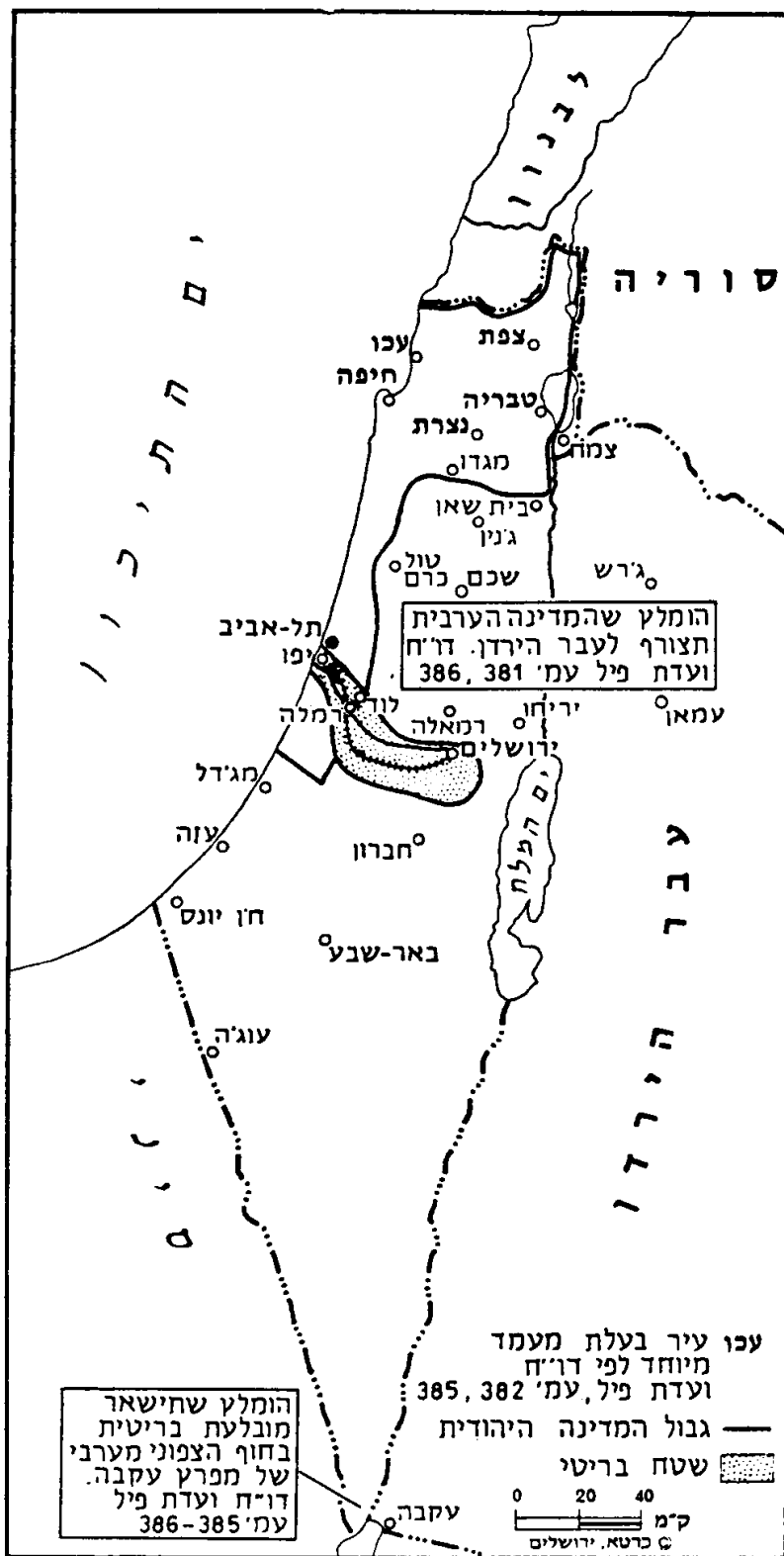
גיבוש התגובה הציונית

תכנית פיל עוררה פולמוס נוקב בתנועה הציונית בארץ ובתפוצות. ההסתדרות

* מאמר זה הוא נוסח מעודכן ומורחב של המאמר שהופיע בספר עלי-זית וחרב ועורך: ג' ריבלין, ב, תל-אביב 1992.

1. CMD 5475, *Palestine Royal Commission Report*, London 1937, p. 394

2. שם, עמ' 393, מפה 8.

מפה 1: תכנית החלוקה של ועדת פיל משנת 1937

מקור: א' אורן, התיישבות בשנות מאבק, עמ' 33, לפי דו"ח ועדת פיל, מפה 8.

הציונית החדשה (הצ"ח), שפרשה מהתנועה הציונית ב-1935, בהנהגת זאב ז'בוטינסקי, יצאה בחריפות נגד החלוקה. ההתנגדות מצאה ביטוי גם בתנועה פנימה: מנחם אוסישקין ניצב בראש השוללים מימין, ומשמאל בלטו ברל כצנלסון ויצחק טבנקין. גם המחייבים נחלקו בינם לבין עצמם בדבר הטקטיקה המדינית. דוד בן-גוריון ומשה שרתוק (שרת) טענו כנגד חיים וייצמן על שלא נזהר מלהביע את הסכמתו, שכן, לדבריהם, אין הציונים צריכים לקבל את החלוקה אלא כ'דבר השליטי'³.

לאחר פולמוס נוקב בקונגרס הכ' (ציריך, קיץ 1937) נענתה התנועה הציונית לרעיון החלוקה, אף כי שללה את התכנית כנתינתה, וניגשה למאמץ 'לשפר' אותה בלי להירתע מ'שרטוט מפות'.⁴ הצרכים הדחופים נשקלו לאור ההנחה שתיתכן 'מדינה לאלתר'. במרכז 'ההגנה' נשקלו הן שיקולי ביטחון וגבולות והן דרכים לבניין הכוח הצבאי העצמי. היתה זו הפעם הראשונה שההנהגה ו'ההגנה' נתבעו ל'הערכות-מצב' מדיניות וצבאיות, כדי לגבש טיעונים ולהציג פתרונות, וראשי ההנהגה הציונית, שלא עמדו לרשותם אלא השכלתם הכללית-עיונית ואותו ניסיון בטחוני שנקנה מאז פרוץ המרד הערבי ב-1936, ראו לנכון לשתף בדיונים את 'הידיד', הקצין הבריטי אורד וינגייט. בשנים אלה התנדבו רבים לשרת ביחידות הנוטרים, וחודשה תנופת ההתיישבות בהקמת יישובי 'חומה ומגדל', שהלמו את צורכי הביטחון. ב-1938 הגיע שיתוף הפעולה בין כוחות הביטחון של היישוב והבריטים לשיאו בהקמת 'פְּלָגוֹת הלילה המיוחדות', בפיקודו של וינגייט, ששירתו בהן נבחרו 'ההגנה' יחד עם חיילים בריטים מתנדבים.

שיתוף הפעולה המדיני והבטחוני בין ההנהגה הציונית והנציבות המנדטורית הושתת על מדיניות ההבלגה. 'ההגנה' ידעה ליישם אותה תוך כדי מעבר מההגנה הסבילה-נייחת על היישובים להגנה מרחבית פעילה וניידת. היישוב המאורגן קיבל את הקו, אף כי רבים – ובעיקר בדור הצעיר – חרקו שיניים, ויש שבלהט הפעולה סטו מן ההגבלות שהוטלו על השימוש בנשק.

סביב ההבלגה התלקח פולמוס. אנשי 'ארגון ב' הפורש, שהקים אברהם תהומי ב-1931, יצאו חוצץ נגדה. למרות שתהומי עצמו חזר ל'הגנה' ב-1937, המשיכו רוב אנשי ארגונו בדרכם והקימו את 'הארגון הצבאי הלאומי' (אצ"ל), גינו את מה שכינו 'חרפת ההבלגה' וגמרו אומר 'לשבור' אותה. דווקא זאב ז'בוטינסקי, ששהה אז בלונדון, צידד תחילה בהבלגה, בתקווה שהבריטים – מקימי הנוטרות – יקימו כוח יהודי, בדומה לגדודים העבריים במלחמת העולם הראשונה. המהפך בעמדתו לא התחולל אלא אחרי תליית שלמה בן-יוסף, בסוף יוני 1938.⁵

3. על המחלוקת במחנה הציוני ראה: ש' דותן, פולמוס החלוקה בתקופת המנדט, ירושלים 1979; מ' אביזוהר וי' פרידמן (עורכים), עיונים בתכניות החלוקה 1937-1947, קריית שדה-בוקר 1984.

4. על החלטות הקונגרס ומשמעותן המדינית והמעשית ראה להלן.

5. על הפולמוס, יישום ההבלגה ב'הגנה' והתמורות בארגונה – ראה מאמרי: 'תגובה תוך הבלגה בשנות המרד הערבי, 1936-1939', בתוך: חקרי מלחמה: מאסף לזכרו של אלעזר

שיתוף הפעולה הבטחוני הניב פרי עוד בתחילת מאי 1939, כשבועיים לפני פרסום הספר הלבן, ונוכח התנגדותו של הנציב העליון. אז ידעה הסוכנות להיעזר במפקדי הצבא והמשטרה, כאשר ניגשה להקים את היישובים דפנה ודן על מקורות הירדן. 'ההגנה' הפיקה ניסיון ארגוני מהקמתם ומקיומם של כוחות-שדה מגויסים - הן כוחות ממשלתיים, כמו גופי הנוטרים בכלל ו'משטרת היישובים העבריים' בפרט, והן כוחות עצמאיים-מחתרתיים שהקימה, ובכללם 'הנוודת' במרחב ירושלים, פלוגת מגדל-צדק, ולאחר-מכן 'פלוגת-השדה' (הפ"ש). כוחות אלה, למרות שהיו קטנים-יחסית, חוללו תמורה טקטית, כי לעומת כוחות-המשמר הצמודים ליישובים יצאו מהגדר לפעילות ניידת ברגל, ברכיבה וברכב - החל בטנדרים וכלה במשוריינים (שיריוניות - במונחים הרווחים כיום).

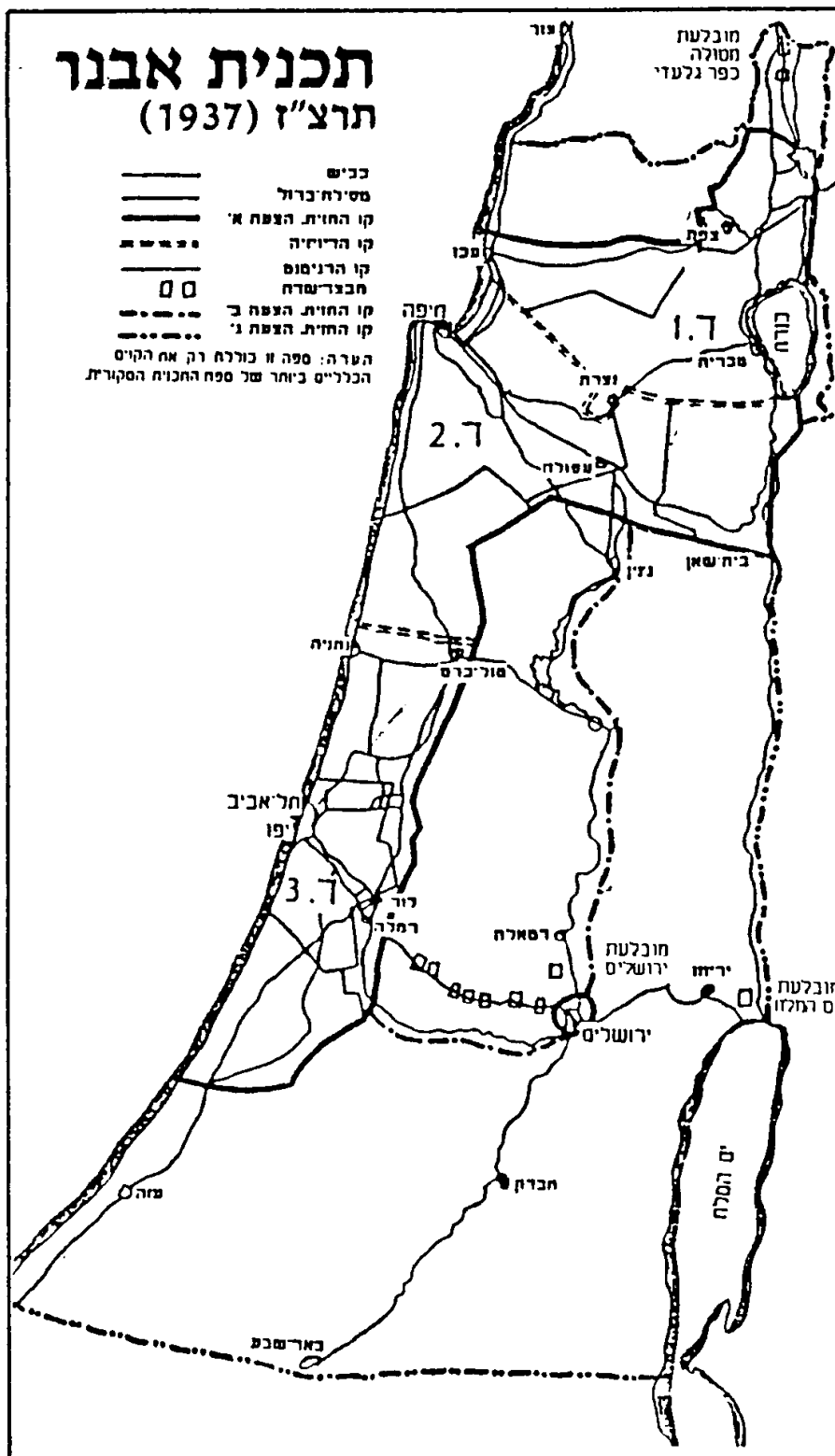
בתחום ההתיישבות עברה 'ההגנה' מהשמירה ביישובים הקיימים להשתתפות בקביעת מיקומם של יישובי 'חומה ומגדל' החדשים, ולסיוע תכנוני ומבצעי בהקמתם. ואילו הנהלת הסוכנות הקדימה ליישם את הטקטיקה החדשה, כאשר גיבשה מדיניות יישובית שחרגה מתכנון היישוב היחיד, ועברה לתכנון הקמתם של מרחבים התיישבותיים רצופים, לאור שיקולים מדיניים ובטחוניים. כך הפכה ההתיישבות לכעין 'מתקפת-נגד' ציונית, שהגיבה על פיגועי הטרור הערבי בהתפשטות לתוך מרחבים חדשים, בתיאום עם התגובה המדינית על תכנית פיל. משה שרתוק, ראש המחלקה המדינית, הוא שגיבש את המדיניות, ולמעשה המוסדות המיישבים וארגון 'ההגנה' יישמו אותה.⁶

תוך כדי תמורות בטחוניות ויישוביות אלה הבשילו הלכי רוח ודפוסי חשיבה חדשים. ההנהגה ו'ההגנה' הלכו ועברו מתכנון ומארגון 'נקודתי' של תאי יישוב והגנה אל התכנון המרחבי, ואף אל התכנון בהיקף כלל-מדינתי (אם ננקוט את המושגים הרווחים כיום, חרגו ממושגי 'מיקרו' והחלו לחשוב במושגי 'מקרו'). תכנית פיל כשלעצמה היוותה גורם דוחף ומזרז לתמורות שהתחוללו במחשבתם של אנשי ההנהגה הציונית ו'ההגנה' בשנים 1937-1939. אולם ניצני התמורה קדמו לפרסום דו"ח פיל, והביטוי המגובש הראשון נמצא כבר ב'תכנית אבנר'.

תכנית אבנר, יוני 1937 (מפה 2)

במרכז 'ההגנה' פעלה מחלקה טכנית, שהיתה לגרעין מלוכד של אנשי תכנון. עמם נמנה אלימלך זליקוביץ (המכונה אבנר וגם זליג), ששירת בגדוד העברי במלחמת העולם הראשונה בדרגת סמל, התבלט ב'הגנה' כמדריך, ובשנות השלושים שימש מפקד 'ההגנה' בתל-אביב, בד בבד עם שירותו במרכז. בחורף 1936-1937 הטיל מרכז 'ההגנה' עליו ועל כמה עוזרים להכין 'תכנית להגנה בהיקף ארצי-מדינתי', שתהיה

(לסיה) גלילי, מייסד מערכות ומפקדה הראשון, תל-אביב 1988, עמ' 93-110. על עמדת ז'בוטינסקי והמהפך בה, ועל דיונו עם א' גולומב - ראה שם, עמ' 96, 103-104.
6. מ' גולני, 'משה שרתוק (שרת) - המדינאי של חומה ומגדל', אצל מ' נאור (עורך), ימי חומה ומגדל, 1936-1939: עידן 9, ירושלים תשמ"ז.

מפה 2: תכנית אבנר

מקור: י" סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, כרך ב, חלק שני, עמ' 752.

מוכנה למקרה שיתפתח בארץ מצב ש'אנו ושכנינו נעמוד פנים אל פנים במערכה'.⁷ היתה זאת הנחיה מרחיקת ראות, שכן פירושה שהבריטים עשויים לצאת את הארץ, והיהודים יעמדו לבדם. אבנר הניח שיוחלט על חלוקה מדינית בדרך זו או אחרת, כפי ששיערו בהנהגה הציונית (חלוקה למדינות עצמאיות או לקנטונים אוטונומיים), אך לא ידע מה התכנית המתגבשת בוועדת פיל, ולכן לא הביא בחשבון את המשך הנוכחות הבריטית בארץ ואת ההצעה לכונן מובלעת מנדטורית בירושלים עם פרוודור לחוף. הוא הניח שלא זו בלבד שהיהודים יגנו על מרחב שלטונם, אלא יתפשטו בהדרגה מזרחה, וישתלטו על הארץ עד הירדן. המרחב שמדרום לבאר־שבע לא נכלל בתכניתו.

אבנר לא התיימר להגיש תכנית מעובדת לפרטיה, אלא 'סכימה להגנה בהיקף ארצי ומדיני'; הוא הניח שהיישוב העברי והערבים, 'שכנינו בארץ ובעבר־הירדן', הם ש'יעמדו במערכה בסוגי הנשק המצוי אצלנו ואצלם'. הוא ציין שאינו מביא בחשבון התערבות צבאית מבחוץ, ולכן לא שקל הצטיידות באמצעי לחימה כבדים חדישים, כגון תותחים, מטוסים וציוד ללוחמת גזים.⁸ לדבריו, למד מתולדות מלחמת העולם הראשונה וגם ממלחמת ספרד, שפרצה בקיץ 1936, על כוח העצירה של מכשולי תיל המוגנים באש רובים ומקלעים.⁹

בתכניתו קבע אבנר שלבים ל'השתלטות מוחלטת על הארץ'. בשלב הראשון אמר להגן על 'קו א', שיקף את 'הרוב המכריע של נקודות ההתיישבות'. מעבר לקו זה יישארו מובלעות של 'הגנה בודדת' – בראש ובראשונה ירושלים העברית ובנותיה, וכן מפעל האשלג, כפר־גלעדי ומטולה. 'בטחון החוץ' של אזור א' יושתת על 'מסך הגנה והתנגדות', הבנוי ממערכות־גדר ומעמדות, ולהגנתו יוצב חיל שדה של שלוש דיוויזיות: דיוויזיה צפונית – בגליל; דיוויזיה מרכזית – בעמקי יזרעאל והירדן, בכרמל וב'שומרון' (במושגי התקופה הכוונה למעשה לצפון השרון); ודיוויזיה דרומית – בשרון ובשפלה, מנתניה עד באר־טוביה. חיל השדה ימנה כשלושים אלף איש. ל'בטחון הפנים' ייעד אבנר חיל מצב שיוצב ביישובי הערבים, לפי מדד של 35 איש על כל אלף תושבים.¹⁰ לפי התכנית תִּבְנֶינָה עמדות לאבטחת הכביש וצינור המים לירושלים, ושריוניות יפטרלו לאורך הכביש, וכן לאורך הדרכים למובלעות הקטנות.¹¹

7. י' סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, 2, ב, תל־אביב 1959, עמ' 748.

8. שם, 2, ג, עמ' 1373.

9. שם, עמ' 1376. המרד של גנרל פרנקו פרץ ביולי 1936, ומנובמבר עמדה מדריד במצור. מערכותיו שימשו 'תחנת ניסיון' לשיטות לחימה שהופעלו במלחמת העולם השנייה.

10. שם, 2, ב, עמ' 751; שם, 2, ג, עמ' 1375. אבנר הציע 'אֲבָקוּאצִיָה' (פינוי) של רוחמה ושל השלוחה הדרומית של מפעל האשלג בסדום (שם, שם). נראה שבעת כתיבת התכנית לא היה אבנר מודע לכך שרוחמה כבר פונתה בתחילת המרד. קומץ פועלים, שהכשירו את האתר לחידוש היישוב, עזבוהו. ראה שם, 2, ב, עמ' 696; א' כנעני, רוחמה, ירושלים 1981, עמ' 81.

11. ספר תולדות ההגנה, 2, ג, עמ' 1373, 1375.

אבנר ועוזריו העריכו שלאחר עמידת מגן בקו א' יוכל כוח המגן היהודי לעבור להתקדמות מזרחה, אם יתוגבר בחיילים מהארץ ואף מחו"ל. אז יוכל לתפוס את קו ב' – שעבר ממזרח לגב ההר, מירושלים לג'נין, במזרח, ומדרום למסילת הברזל לירושלים. להערכתם, יידרשו 65 אלף איש לשליטה בכל ארץ-ישראל המערבית, כי הכיבושים יחייבו להגדיל את חיל המצב.¹²

אבנר עיבד הערכה תקציבית, ועמד על הסכומים הגדולים, חסרי התקדים, שיידרשו – למשל, 840 אלף לא"י נדרשו, לפי הצעתו, להצטיידות; אבל את הקושי העיקרי ראה בצורך להעמיד כוחות גדולים, שכן לפי חישוביו יידרשו כ-43 אלף איש ואשה לחיל השדה ולחיל המצב, יותר מ-3,000 מהם לירושלים ולסביבתה, לעומת כ-15 אלף גברים חברי 'ההגנה', לפי נתוניו.¹³ הוא סיים בקריאה לעורר את הנכונות הרוחנית והמורלית למאמץ הצבאי שיידרש, והביע את אמונתו שלמרות הקשיים הדבר הוא בגדר היכולת, ואם נרצה אין זו פנטזיה.¹⁴

בשולי ניתוחו של אבנר יש להעיר שהוא ציפה להמשך העלייה הגדולה, בממדי העלייה החמישית, שתאפשר להגדיל את כוחו המגויס של היישוב. כן העריך שהשאלות הגיאוגרפיות הכרוכות בעצמאות תקבענה פחות מיכולתו של היישוב, בעזרת התנועה מהתפוצות, להעמיד כוח אדם לוחם ולציידו.

כשנדונה התכנית במרכז 'ההגנה' התרכזו בעיקר בחלקיה האקטואליים, שהוגדרו בקו א', המושתת על ההתיישבות הקיימת. מתנגדי התכנית במרכז טענו שהיא 'סכימטית' מדי. הם ביקרו את היקף הכוחות הנדרשים, ומה עוד שרובם ירוחקו להגנה סטטית בקו החזית וביישובים הערביים, ואילו הכוחות הניידים יהיו קטנים ומפוצלים. בדיעבד גרס יוסף רוכל-אבידר שלמרות פגמיה של התכנית, מותר לראות בה נקודת מוצא לתפיסה הגנתית בהיקף כלל-מדינתי.¹⁵

לכאורה דומה כאילו היתה זו תכנית בוסר המעוגנת בנסיון העבר, וכי 'הדור החדש' של המפקדים דחה את תפיסתו של אבנר הוותיק. אכן, אחרי הדיון במרכז אינך מוצא סימן לטיפול נמשך בתכנית, לשיפורה או לעיבודה מחדש. אולם נראה שהיא הוסרה מסדר היום לא רק בגלל ליקויים שראו בה, אלא משום שאתרע מזלה והיא הקדימה את זמנה: בתחילת יולי, חודש ימים אחרי הגשתה, חל שינוי מכריע בנסיבות, כשפורסמה תכנית פיל. התנועה הציונית שקעה בפולמוס החלוקה, ותכנית פיל היתה לבסיס לחשיבה המדינית והבטחונית של מחייביה ושולליה גם יחד. פולמוס החלוקה הגיע לשיאו בקונגרס הציוני הכ', שהחליט לדחות את תכנית פיל

12. שם, 2, ב, עמ' 751-753; שם, 2, ג, עמ' 1374. על 'הנהלת השטח הנכבש' – שם, עמ' 1376.

13. שם, 2, ב, עמ' 753; שם, 2, ג, עמ' 1377-1378.

14. שם, עמ' 1378. א' גולומב הדגיש באותו זמן שהתפקיד העיקרי הוא להגדיל את הכוח, ועמד על הקושי לגייס, לממן ולהכשיר כוח אדם. ראה א' גולומב, חביון עוז, ב, תל-אביב 1953, עמ' 164-165, 168, 172.

15. ספר תולדות ההגנה, 2, ב, עמ' 754; השווה דברי יוסף אבידר בעיונים בתכניות החלוקה, עמ' 173.

כמות שהיא, אולם הסמיך את ההנהלה הציונית לשאת ולתת על 'תכנית ברורה', משמע: משופרת, להקמת מדינה יהודית בחלק מהארץ.¹⁶

תכנית 'ועדת הביטחון', מאי 1938

בנובמבר 1937 הקימו הסוכנות ומרכז 'ההגנה' ועדה, שכונתה 'ועדת הביטחון', והטילו עליה 'לבדוק ולעבד הצעות להגנת המדינה היהודית במקרה שתתגשם תכנית החלוקה'. מהנוסח משתמעת הכוונה לבדוק גם את תכנית אבנר. אבנר עצמו היה חבר בוועדה, ולצדו אישים ומפקדים, שיפורטו כאן בסדר הא"ב: אליהו גולומב, יהושע גורדון, דב גפן, יעקב דוסטרובסקי (דורי), דב הוז, ראובן זסלני (שילוח), יששכר סיטקוב, יוחנן רטנר, אברהם תהומי. המחלקה המדינית של הנהלת הסוכנות ריכזה בידיה את הטיפול בגבולות, לרבות ההיבטים הבטחוניים, ואילו על הוועדה הוטלה להתרכז בסוגיות בניין הכוח. הוועדה התארגנה בשתי ועדות-משנה – האחת למשטרה ולז'נדרמריה והשנייה לצבא ולמיליציה, ובדיונים שותפו עוד אישים ומפקדים.¹⁷ שאול מאירוב (אביגור), שנמנה עם שוללי החלוקה, נמנע מלהשתתף בה.¹⁸ נראה שהוועדה לא הסתייעה בהצעות שנתבקש אורד וינגייט לעבד, עקב מגעו עם ראשי הסוכנות (והיה זה עוד לפני הקמת 'פלגות הלילה'). בכל-זאת מן-העניין לראות את תכניותיו של וינגייט, ולו רק לשם השוואה עם החשיבה ב'הגנה' באותו עניין.

בהצעתו עמד וינגייט על כך ש'אי-אפשר יהיה להחזיק כוח נייד גדול, ופירט שלושה מרכיבי כוח:

- מיליציה מקומית, שתושתת על 'ההגנה' ביישובים (בדומה למה שאורגן מאוחר יותר כחיל משמר - חי"ם).
- משמר גבול בעוצמה של שמונה פלוגות ומפקדה, סך הכל 900 איש (בדומה לז'נדרמריה או למשמר הגבול, שהוקם בישראל בשנות החמישים).
- חיל מגן להגנה במלחמה ולתגבור הכוחות הנ"ל, שיפקדו על הביטחון השוטף.

16. ראה בספרי התיישבות בשנות מאבק: אסטרטגיה יישובית בטרם-מדינה, 1936-1947, ירושלים תשל"ח, עמ' 32-35 ומקורות.

17. הצעות לגבולות - ראה להלן. הגדרת תפקידי ועדת הביטחון - לפי א' גולומב, ספר תולדות ההגנה, 2, ב, עמ' 754. חברי הוועדה - ראה שם, 2, ג, עמ' 1378, 1381. דיון מפורט על הוועדה ותכניתה - ראה פ' עופר, 'הכנות להקמת צבא יהודי בארץ-ישראל לפני מלחמת העולם השנייה', בתוך: ג' ריבלין (עורך), עלי-זית וחרב, א, תל-אביב 1990, עמ' 75-102; ראה גם: י' אבידר, 'היבטים בטחוניים וצבאיים בקשר לתכנית החלוקה', עיונים בתכניות החלוקה, עמ' 174-176.

18. סלוצקי לא הזכיר את שאול מאירוב (אביגור) בין משתתפי הפגישה הראשונה, אולם ציין שהשתתף לעתים (ספר תולדות ההגנה, 2, ג, עמ' 1381), אבל עופר לא מצא סימן לכך (פ' עופר, 'הכנות להקמת צבא יהודי', עמ' 77, הערה 14). מ' שרת, ששאל היה גיסו ומקורבו, מספר על שיחתם ה'לא מעודדת' על החלוקה ביוני 1937. ראה: מ' שרת, יומן מדיני: תרצ"ז-1937, ב, תל-אביב 1971, עמ' 206.

עצמתו – חטיבה של ארבעה גדודים, פלוגת טנקים קלים, כמה סוללות תותחי הוביצר בקוטר ארבעה וחצי אינץ' (כ-113 מ"מ), תותחי חוף ונ"מ, מטוסים קלים ועוד. מפקדת הכוח ובסיס האימונים ימוקמו בדרום הכרמל, באזור רִיחְנִיה (כיום עין-העמק, מדרום לצומת אליקים).¹⁹

ועדת הביטחון פעלה בתקופה שבה הבריטים הגיבו בתקיפות על התחדשות המרד הערבי, וכאשר הוגברה תנופת פעולתה של 'ההגנה' – שגייסה אלפי נוסרים, סייעה לאימון מפקדיהם וארגנה את הפו"ש, על מאות אנשיו, בפיקודו של יצחק לנדוברג (שדה), שהסתייע באליהו כהן (לימים בן-חור). במדיניות הישובית ייחסה ההנהגה באותם ימים קדימה ראשונה לתקיעת יתד בגליל המערבי, וב-21 במאָרס 1938 עלתה פלוגה מגויסת של 'ההגנה' להקים את חניתה.²⁰

הוועדה ביססה את תכניתה על שלושה מרכיבי כוח צבאי:

א. 'ההגנה' הקיימת תהפוך ברובה ל'חיל-הגנה לאומי' – מיליציה שתמנה תחילה עשרה גדודים, כעשרים אלף איש.

ב. חיל-ספר בן שני גדודים, ובהם 1,600 איש, יאבטח את הגבולות בצפון ובמזרח: האחד בגבולות הצפון – עד שפך הירדן לפְנֵרַת, והשני דרומה משם, ממוצא הפְנֵרַת לירדן ועד קו ואדי ערה (נחל עירון). הוועדה העריכה שפיתוח ההתיישבות בסֶפֶר יאפשר בעתיד להקטין את חיל הספר עד לרבע.

ג. צבא של חיילי חובה ומילואים יאורגן ב'בריגדה מוגברת', שיהיו בה שלושה גדודים – שניים מהם יהיו מבצעיים, וימוקמו בנתניה וברחובות, והשלישי יהיה גדוד טירונים, שיוצב בעפולה. כן תוקם יחידה משורינת של עשרים טנקים ועשרים שריוניות, ואוויריה של עשרים מטוסים.

מן הראוי לציין שלמרות הביקורת שנמתחה על ההצעה של תכנית אבנר לבצר את הגבולות בגדרות ובמכשולים של תיל דוקרני, הוועדה שקלה את ההצעה ברצינות.

על הכוחות הצבאיים תתווסף משטרה של כאלף איש וז'נדרמריה לקיום הביטחון ב'עורף האזורים הצבאיים', וכן אלפיים 'שוטרים מוספים' לתפקידי אבטחה מקומיים (כגון בערים המעורבות). ההערכה התקציבית להגשמת התכנית נסתכמה במיליון ורבע לא"י להשקעות יסוד, ובכ-850 אלף לא"י לשנה.²¹

לעומת ועדת פיל, שבעת שהותה בארץ חלה הפוגה במאורעות, וחבריה ציפו לדו־קיום בשלום, פעלו חברי ועדת הביטחון בעת שהתעצם המרד. הם ביקשו

19. אצל עופר אין סימוכין לקשר של הוועדה עם וינגייט. הצעתו – ראה מערכות, פ"ג (מאָרס 1954), עמ' 15-16. וינגייט דן גם בשיקולים בטחוניים לקביעת הגבול (שם, עמ' 16-18). הוא נטה לוותרים טריטוריאליים, לפי ראייתו הטקטית. למשל, כשבחן את הקו בשרון הצפוני, הציע להוֹיזו מערבה, כדי להשיג שליטה בתצפית ובאש מקלעים במישור לעומק 1,000 מ' (שם, עמ' 18). המקורות הארכיוניים לתזכיריו: ארכיון ציוני מרכזי [להלן: אצ"מ] S 25/10545; גנוז וייצמן, תזכיר מ-17 בפברואר 1938.

20. א' אורן, התיישבות בשנות מאבק, עמ' 39-49.

21. ספר תולדות ההגנה, 2, ב, עמ' 756. נתונים מפורטים – ראה פ' עופר (לעיל, הערה 17), עמ' 99-102.

פתרונות של 'ביטחון שוטף' ושל ביטחון בסיסי' למדינה. בכל זאת צמצמו בכוחות, לעומת תכנית אבנר לקו א', והצעתם מסתכמת בכ-32 אלף איש בשירות סדיר ובמילואים. הצמצום הושג מתוך שלילת הצורך בכוחות גדולים שהיו מרותקים מראש לאבטחת הגבול וליישובי הערבים. עוד יש לזכור שתכנית החלוקה 'פטרה' את הוועדה מלבנות כוח מגן לירושלים העברית. גישתה ה'מודרנית' יותר מתבטאת בהצעתה להקים כוח משוריין ואוויריה. נראה שחברי הוועדה עקבו אחר פעילותם של הכוחות המשוריינים הקלים הבריטיים, ואחר פיתוח המשמרות הנעים (מ"נים) של הנוטרים בטנדרים. בשנות המרד הערבי נקטו גם צעדים ראשונים ללימוד טיס בארץ, והוקמה חברת 'אווירון', ששירתה גם את צורכי 'ההגנה' במטוסיה הקלים. החלו להגות גם בכוח משמר ימי קטן, כדוגמת המשמר הימי המנדטורי.²² עיקרו של דבר, קבוצה מרכזית של אנשי ההנהגה ו'ההגנה' העסיקה עצמה בשאלות בניין הכוח וגיבשה הצעה רצינית, כפי שהסיק משה שרתוק מעיון ראשון בה.²³

הצעת הסוכנות לשיפור גבולות החלוקה (מפות 3, 4)

באביב 1938 שיגרה ממשלת בריטניה ארצה את 'ועדת החלוקה', בראשות סר ג'ון וודהד, והטילה עליה להמליץ אם וכיצד ליישם את תכנית פיל. הנהלת הסוכנות הציגה לוועדת וודהד טיעונים עקרוניים ומעשיים, בתביעה לשיפור החלוקה. מגמתה העקרונית היתה להציל חלק גדול ככל הניתן של הארץ להמשך העלייה והפיתוח הציוני, והיא הציעה שתי דרכים לכך:

א. להגדיל את שטח המדינה היהודית, כדי לכלול בה את רוב היישובים, ובעיקר את החלק היהודי של ירושלים.

ב. להרחיב את החלקים המנדטוריים, שיישאו פתוחים לעלייה ולהתיישבות.²⁴

התביעות המעשיות העיקריות הועלו בתזכיר ובמפות,²⁵ ואפשר לסכם אותן כך:

א. ירושלים העברית תיכלל במדינה היהודית. כן צריך לאפשר את המשך הייצור והייצוא של מפעל האשלג. לפיכך הוצע לחלק את ירושלים:

- החלק היהודי יחובר לשטחי המדינה בפרוודור.

- יתרת העיר, מדבר יהודה ומפעל האשלג יכללו באזור המנדטורי.

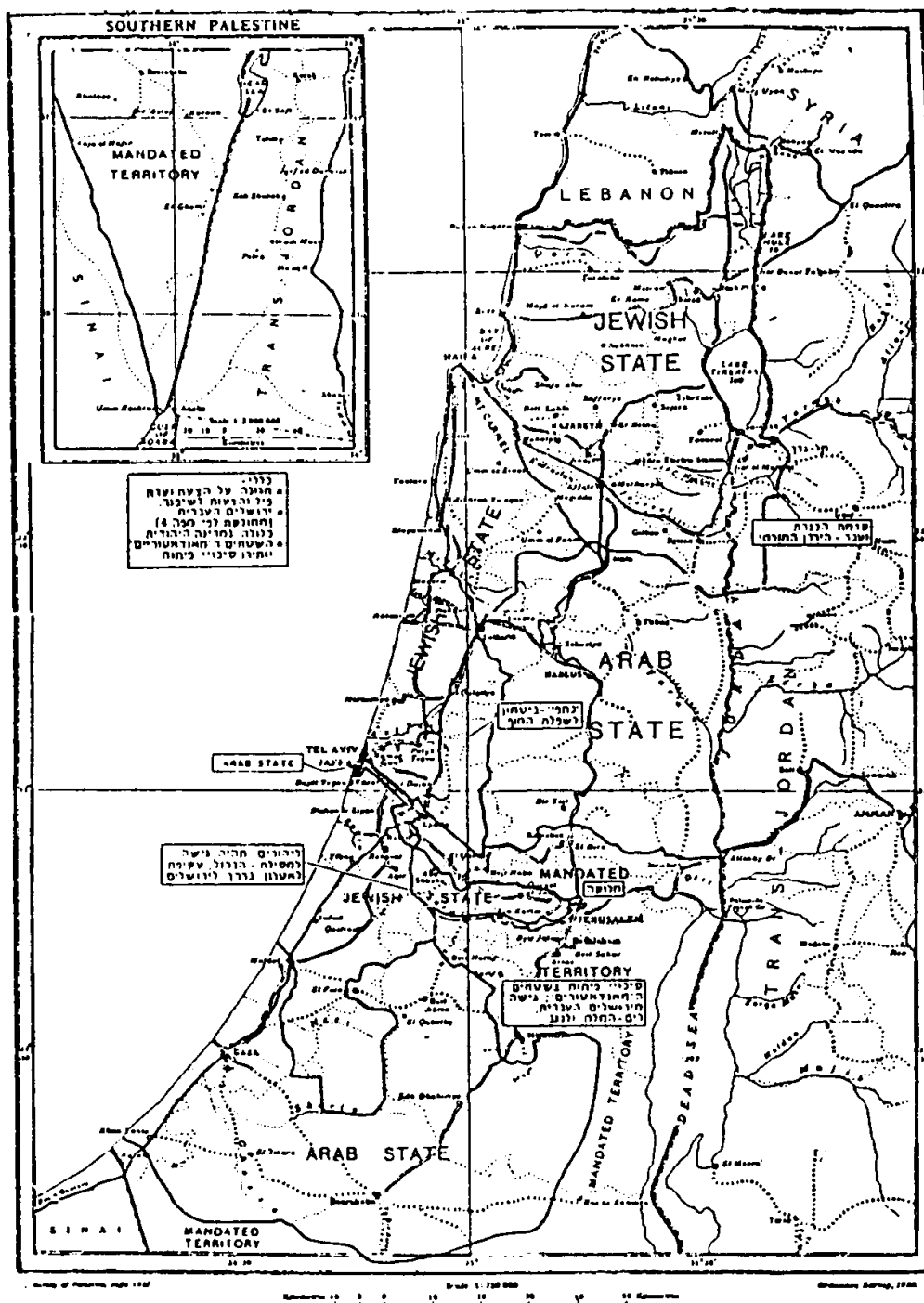
22. על התחלות אוויריות בשנות המרד, ראה: סא"ל (מיל') עדו אמבר ואחרים, שורשי חיל-האוויר, תל-אביב 1988, פרק ג. מרכיב ימי נכלל בתכנית אבנר (ספר תולדות ההגנה, 2, ג, עמ' 1376). ועדת הביטחון כללה במשטרה 'סקציה ימית' של שלוש סירות משמר חמושות במקלעים בינוניים (אצ"מ S 25/53, עמ' 3-5).

23. מ' שרת, יומן מדיני: 1938, תל-אביב 1972, עמ' 107 (8 במאי. הדו"ח הוגש רשמית ב-15 בחודש. ראה עופר [לעיל, הערה 17], עמ' 77. השווה שיחתו עם וייצמן על בניין הכוח - שם, עמ' 103.

24. א' אורן, התיישבות בשנות מאבק, עמ' 51.

25. שם, עמ' 53-57.

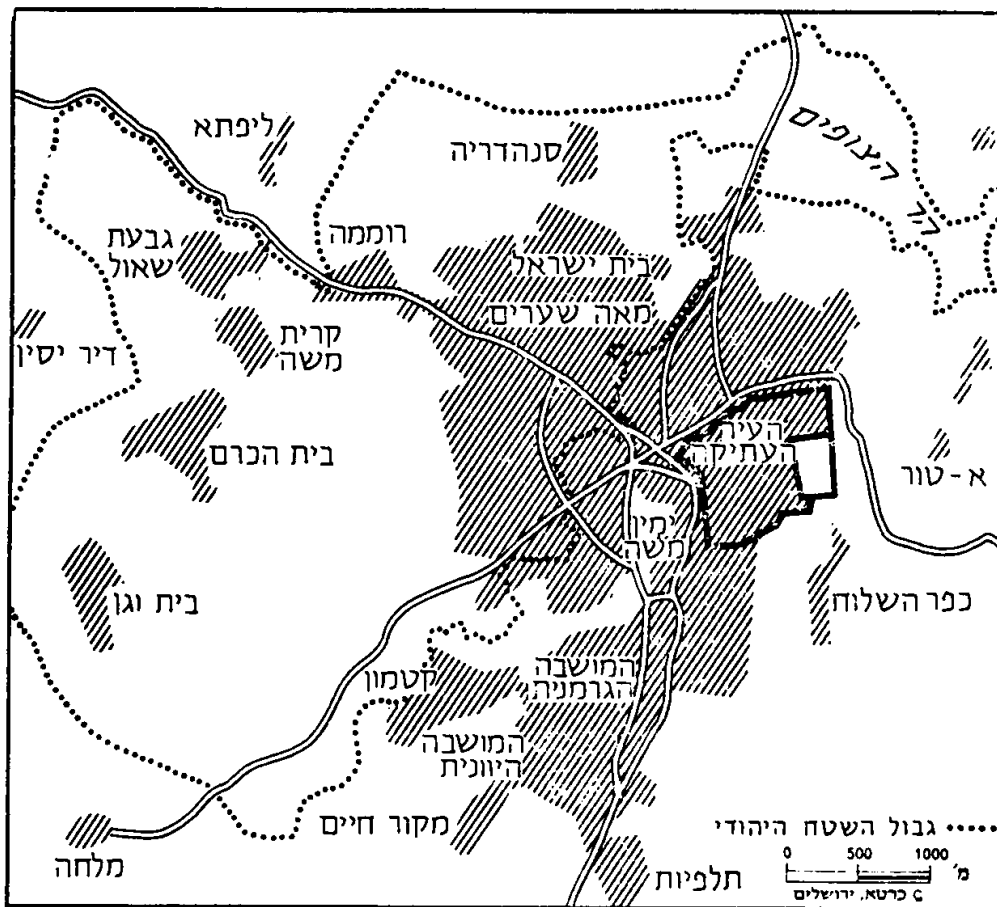
תגובות לתכנית החלוקה (1937) – וחלקה של 'ההגנה'

כל הנגב עד אילת – במובלעת המפה למעלה

מפה 3: הצעת היהודים משנת 1938 לחלוקת ארץ-ישראל

מקור: א' אורן; התיישבות בשנות מאבק, עמ' 54-55, לפי דו"ח ועדת וודהד, מפה 7.

מפה 4: הצעת היהודים משנת 1938 לחלוקת ירושלים

מקור: א' אורן, התיישבות בשנות מאבק, עמ' 57, לפי דו"ח ועדת וודהד, מפה 11.

- ב. 'קדמת הפנת' (שבין הירמוך, הפנת והירדן), עם תחנת הכוח בנהריים (שמדרום לשפך הירמוך), תיכלל במדינה היהודית; עוד יש להוסיף לה את רכס אום-קיס שבצפון-הירדן, מדרום-מזרח לירמוך, כדי לאבטח את האזור.
- ג. לאבטחת גבול המדינה בשרון ובעמק יזרעאל ייכללו בה ה'כתפיים' הגבעות שמזרח לשרון ובגלבע, וכדי לאבטח את הקשר בין החוף והעמקים ייכללו ואדי ערה (נחל עירון) בתחום המדינה.²⁶

26. בדיון פנימי ציין שרתוק שהרחבת רצועת השרון מזרחה דרושה כדי לשלוט במקורות המים שבגבעות, אלא שאין להעלות שיקול זה כלפי חוץ (מ' שרת, יומן מדיני: 1937, עמ' 265). בדיעבד ממחישים דבריו את גישתו המרחיקה ראות. האקוויפר של שיפולי השומרון נשקל במדיניותה של ישראל בשנות התשעים. ראה: א' סופר, נהרות של אש, תל-אביב 1992, עמ' 172-173, 177-179, ועל ההיבט המשפטי הבינלאומי - שם, עמ' 204. בהמלצת הסוכנות על ה'כתפיים הגבעות' היא נהגה בניגוד להצעתו של וינגייט, שכאמור (הערה 19 לעיל) העדיף קו ישר בשטח המישורי. על הצעת הסוכנות לקו בשרון הצפוני ועל תגובתה של ועדת וודהד - ראה במאמרי "מותני המדינה" - התהוות "הקו הירוק" בשרון, 1937-1949, בתוך: א' דגני ואחרים (עורכים), השרון - בין הירקון לכרמל, תל-אביב 1990, עמ' 413-416.

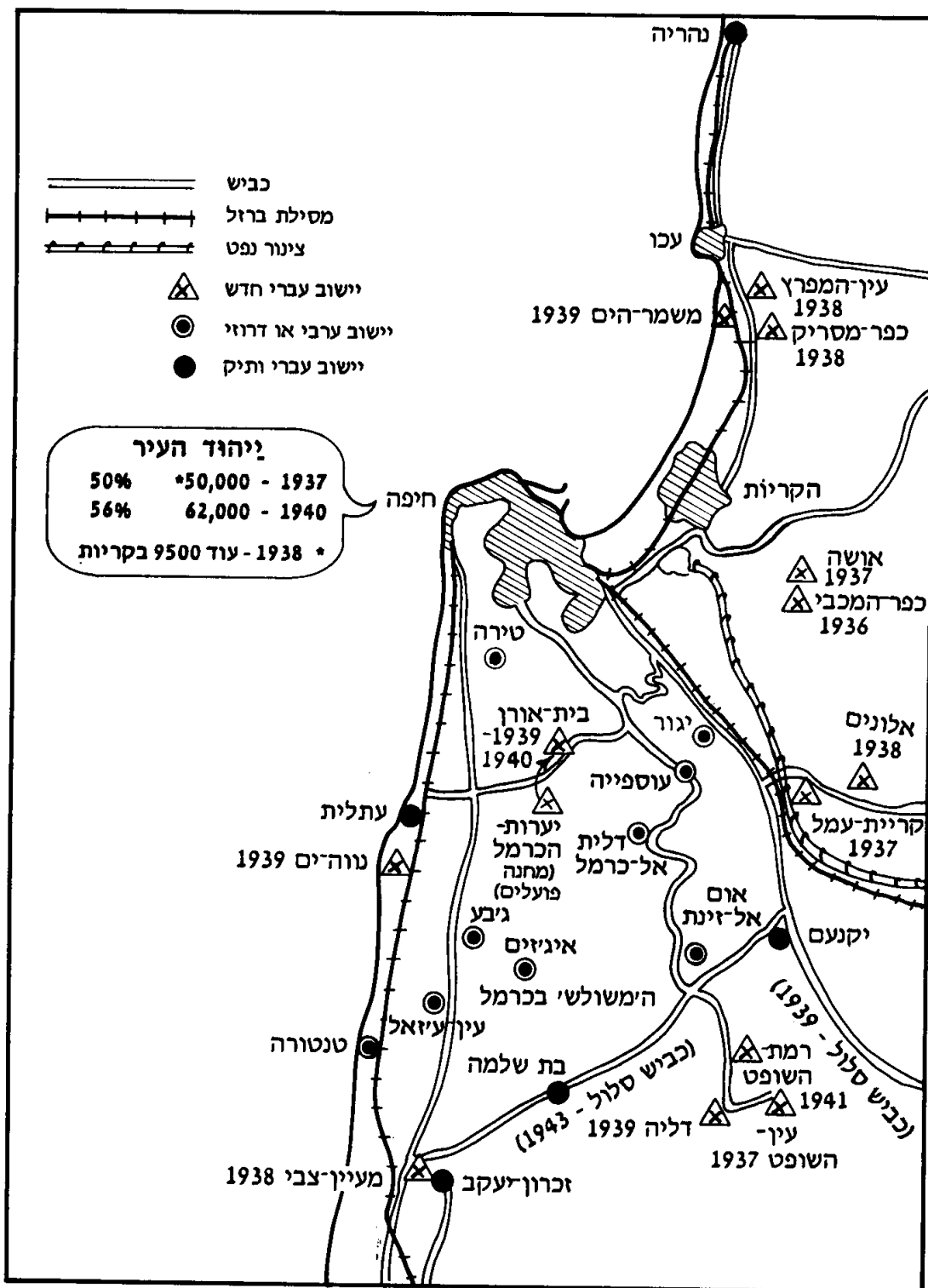
- ד. בשפלה יורחב שטח המדינה דרומה, כדי לכלול את האזורים הפוריים ואת מקורות המים עד ואדי שריעה (נחל גרר).
- ה. יש לכלול במדינה היהודית את חיפה, ואין להגביל את הריבונות היהודית בה ובערים המעורבות האחרות בתקופת המעבר.

בין מדיניות לביטחון – דוגמת חיפה והכרמל (מפה 5)

באשר לחיפה, ההנהלה הציונית נקלעה לדילמות מדיניות ובטחוניות. מצד אחד תבעה ריבונות על חיפה, וכלפי פנים חזר בן-גוריון וקרא לעשות מאמצים 'לייחד' אותה.²⁷ שרתוק, לעומת זאת, העדיף שאם העיר תישאר בידי בריטניה – בניגוד לתביעה היהודית – מוטב שיורחב שטחה המנדטורי, כדי לקבוע רוב יהודי בעיר ובסביבתה, וכך לחזק את הסיכוי לספחה למדינה היהודית בעתיד.²⁸

באותה שנה החמיר מצב הביטחון בכרמל. ליהודים היתה אחיזת-מה באתר 'יערות-הכרמל', נקודה שהיתה מחנה פועלים שעסקו בהכשרת תשתית לשכונת קיט. ב-15 באוגוסט 1938 נערכה התקפה קטלנית על שיירה שיצאה מאחוזתה ופנתה מרכס הכרמל מערבה על פני דמון למחנה הפועלים המבודד. קולונל (ממלחמת העולם הראשונה) פרדריק קיש, מי ששימש מ-1923 עד 1931 מזכיר ההנהלה הציונית, וגר ב-1938 בחיפה וקיים את הקישור עם שלטונות הצבא בעיר, עלה למקום אחרי המארב לשיירה, ובשובו הציג למוסדות לפנות את המקום, שכן לדעתו, השיקול העיקרי הוא אם יש להחזיק במקום בתנאים הקיימים, ותשובתו היא 'לאו מודגש', כפי שרשם ביומנו. ואם בכל זאת יוחלט שכן, התנאי המינימלי ההכרחי הוא כביש מ'יערות-הכרמל' במורד לעתלית.²⁹ רוב חברי ועדת הקהילה תמכו בהצעת הפינוי. יעקב דוסטרובסקי (דורי), מפקד 'ההגנה' בעיר, שבמלחמת העולם הראשונה שירת כסמל בגדודים העבריים (ולימים – הרמטכ"ל הראשון), יצא נגד הפינוי. ברוח מורשת תל-חי טען: 'נלחמנו בעקשנות יוצאת מן הכלל על העמדה "שלא לעזוב נקודה יהודית"'. זה יחליש את עמדתנו כלפי השלטונות, וירפה ידיים כלפי פנים.³⁰ במחלוקת זו גבר הסמל-לשעבר על הקולונל-לשעבר (שבמלחמת העולם השנייה עלה לדרגת בריגדיר בחיל ההנדסה הבריטי, ונספה במערכת צפון אפריקה). לפי שעה הפכה 'ההגנה' את הנקודה לבסיס לקורסי מפקדים, עד שהסוכנות אישרה הקמת יישוב שם והנחתה את קק"ל לרכז אדמות ולגשת מיד לסלילת כביש מרכס הכרמל

27. במאי 1938 העלה בן-גוריון את התביעה בציבור (ד' בן-גוריון, במערכה, ב, תל-אביב 1951, עמ' 60-61). בדיון בהנהלת הסוכנות ב-6 בדצמבר 1938 הוא הזהיר מפני 'בגידה בריטית' ביחס לעיר (אצ"מ, הנה"ס, כרך 29, מס' 15, עמ' 4).
28. מ' שרת, יומן מדיני: 1938, עמ' 107-108.
29. על החזקת 'יערות-הכרמל' – ראה ספר תולדות ההגנה, 2, ב, עמ' 829-830. עמדת פ' קיש – ראה קטעי היומן מ-19 ומ-21 באוגוסט (באנגלית), שצירף למכתבו לשרתוק מ-22 בחודש (אצ"מ S 25/8361).
30. תגובת יעקב דוסטרובסקי (דורי) מ-24 באוגוסט – ראה שם.

מפה 5: חיפה וסביבתה, 1935-1936

עד מסעף בכביש החוף, כיום כביש נחל אורן (ואדי פלח). בחודש ספטמבר 1939 עלתה למקום קבוצת חלוץ, ובתחילת אוקטובר הוקם בו קיבוץ בית-אורן; כעבור כשנה עלה הקיבוץ למקום הקבע שלו במעלה הרכס.

ההיאחזות בכרמל הלמה את המגמה היישובית לחזק את ה'מפרק' המחבר את שפלת החוף לעמקים מדרום לחיפה, באזור שבו נסלל לימים כביש נחל יקנעם (ואדי מילח) מזכרון-יעקב.³¹

הצעות הסוכנות בעיני ועדת וודהד (מפה 6)

לאור המציאות הבטחונית שהלכה והחמירה במרוצת שנת 1938, ראוי לבחון תגובה בריטית להצעות הסוכנות. ועדת וודהד נועצה בשלטונות האזרחיים והצבאיים, וקיבלה את טענתה של הסוכנות, שאם אומרים להגשים את החלוקה גם לנוכח עוינות ערבית, יש לתת למדינה היהודית 'גבולות ביטחון'. חברי הוועדה קיבלו חוות דעת מהפיקוד הצבאי הבריטי בארץ, שאי-אפשר לחלק את ארץ-ישראל בגבולות שתהיה להם 'משמעות צבאית ריאלית'; בנסיבות המלחמה המודרנית 'לא מצוי כל קו אסטרטגי ממערב לנהר הירדן'. לכל היותר ניתן להתוות 'גבול טקטי', שיושתת על הנשק המצוי בידי הערבים והיהודים, ולכן הציע הפיקוד הצבאי לוועדה להתוות קו גבול 'המתאים טקטית להגנה מפני כוח החמוש ברובים ובמקלעים'.³² יושם אל לב שלא נשקל אף שימוש במרגמות קלות בקוטר שני אינץ' (52 מ"מ) ובמרגמות בינוניות בקוטר שלושה אינץ' (81 מ"מ). לאור השיקול הבטחוני הוועדה אכן הרחיקה מזרחה את הגבול בשרון בתכנית A שלה, שהיתה אמורה ליישם את גישתה של ועדת פיל.

אולם לאמיתו של דבר נטתה הוועדה לצמצם את גבולות המדינה היהודית, ולבסוף סיכמה את ניתוחה במסקנה שתכנית החלוקה אינה מעשית כלל.³³

תזכיר ליבנשטיין-גלילי, 31 במארס 1939

מסתיו 1938 ניכר סחף ביחסו של השלטון הבריטי ליישוב ולתנועה הציונית. תכנית החלוקה נגנזה, ובאירופה נקט נוויל צ'מברליין את קו הפיוס – ואולי ניתן אך לטעון לזכותו, שניסה נואשות להרוויח זמן לבריטניה לייצר מטוסי קרב מסוג 'ספיטפייר' לקראת מלחמה שלא תרחק עוד. בעת שהתכוננה למלחמה, רצתה ממשלת לונדון להשיג שקט במזרח התיכון, ולאחר שגברה בתחילת 1939 על המרד בארץ, ביקשה לשכך את העוינות במדינות ערב.

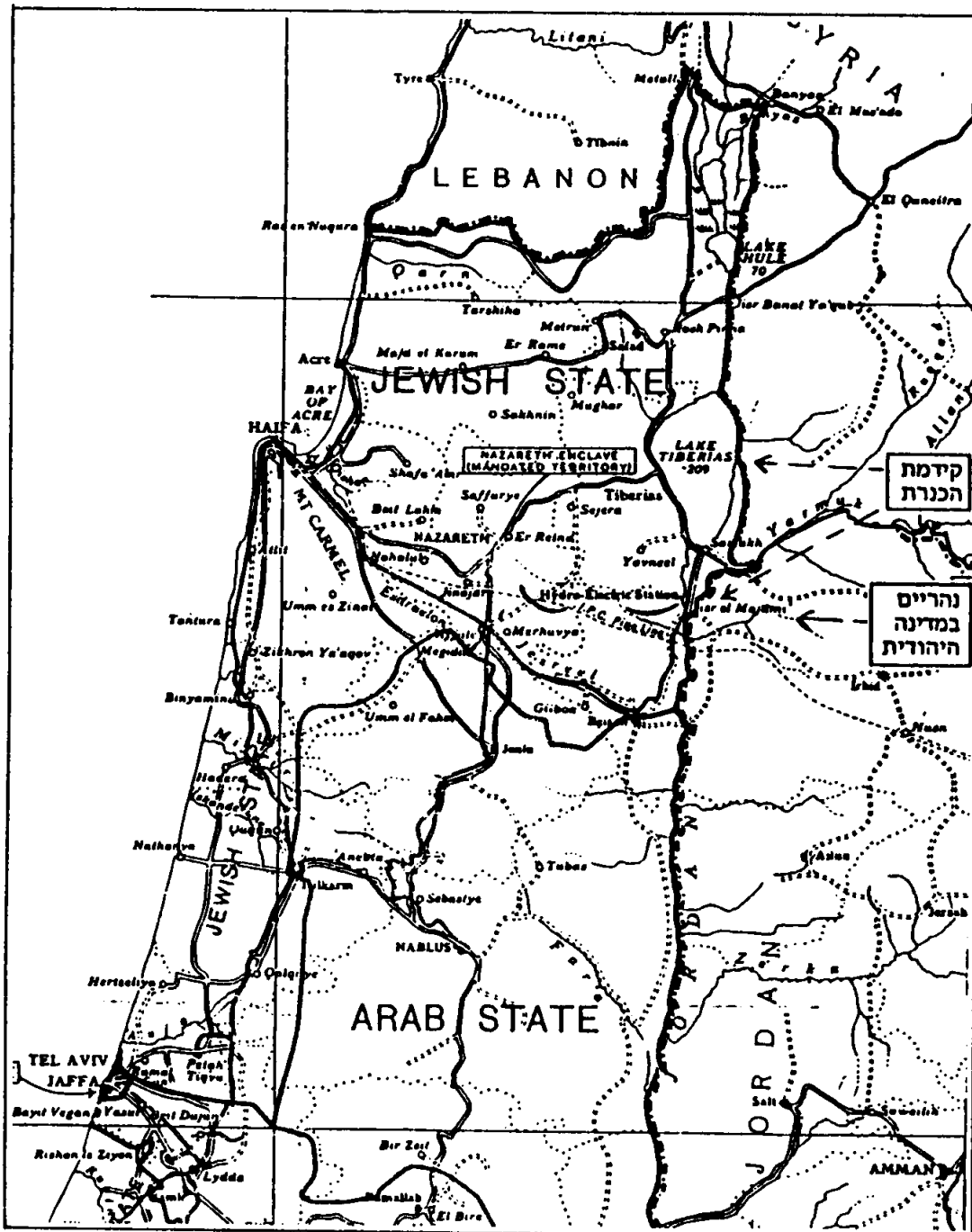
המגמות הללו איימו לשים לאל כל מה שהושג בשיתוף הפעולה הבטחוני היהודי-

31. א' אורן, התיישבות בשנות מאבק, עמ' 76.

32. CMD 5854, *Palestine Partition Commission Report*, London 1938, p. 22

33. א' אורן, התיישבות בשנות מאבק, עמ' 56.

מפה 6: חלק מהתכנית של ועדת וודהד

מקור: לפי דו"ח ועדת וודהד, מפה 8.

בריטי בשנות המרד. אולם בהנהגה היהודית סמכו עדיין על סיכוי שהוא יימשך, בשל הצורך הבריטי להתכונן להגנת המזרח התיכון, והעריכו שהצבא – המצומצם בכוחו – יתרכז בחזית, ויבקש להסתייע בכוח היישוב לאבטחת העורף.³⁴ לפי הנחות אלה עיבדו אליעזר ליבנשטיין (ליבנה) ואלעזר (לסיה) גלילי הצעה להקמת כוח צבאי, וב־31 במארס 1939 הגישה למרכז מפא"י.³⁵

בנסיבות של ערב מלחמת עולם לא עסקו השניים בהגנת גבולות, אלא שקלו איך לאמן אלפים ללחימה במשך שנה אחת, והציעו לגייס ולאמן כוח של 12 אלף איש לפחות. הם שקלו את החימוש הדרוש מול האויבים המשוערים מצבאות ערב, בהביאם בחשבון את החימוש שבידי 'ההגנה', ופירטו את תוספת הציוד הדרושה,³⁶ שִׁפְלָלָה רובי נ"ט, מוקשי נ"ט, תחמושת חודרת-שריון (ח"ש) וכוונות-נ"מ למקלעים. כן ראו צורך במטוסים לתפקידי סיור, לקישור ואף ל'התקפה והפצה'. הם הצביעו על הצורך ברכב משוריין, והציעו לקנות לשם כך משאיות הניתנות למתקן, וכן טרקטורים שאותם ניתן לשריין ולחמש, כתחליף לטנקים.³⁷

על יסוד התקציב השנתי של 'ההגנה', הם העריכו את ההשקעה הנוספת הדרושה להקמת חיל שדה של 12 אלף איש בכ־400 אלף לא"י.³⁸

הערכת התכניות

כאן נסקרו תכניות משנות המרד, שטבוע בהן חותם בראשית. בכולן ניכרת המגמה להערכה ריאלית, לאור הרקע המדיני והניסיון הבטחוני שנרכש בשנות המרד. משעה שהוצגה תכנית פיל היא שימשה מצע לכל דיון, וניתן להשוות את ההצעות של הנהלת הסוכנות לשיפורים בטחוניים להצעות ועדת וודהד. ב־1937 היו שמתחו ביקורת על אבנר, כאילו הסתמך יתר על המידה על מערכות גדר, אולם גם ועדת הביטחון חזרה אל הצורך במכשולי תיל, ולא זו בלבד אלא שהמומחה הבריטי צ'רלס טיגרט הוא שיוזם את מערכת הגדר בצפון, שהוקמה ב־1938.³⁹

34. ביוני 1937 נפגש בן-גוריון עם לידל-הארט ושוחח עמו על הקמת צבא יהודי של 30,000 איש, ועל החשיבות של יס-המלח והנגב להגנת המזרח התיכון. הלה גילה אהדה לרעיון אבל גם ספקנות. ראה: ד' בן-גוריון, זכרונות: 1937, ד, תל-אביב 1974, עמ' 221-222.

35. ספר תולדות ההגנה, 2, ב, עמ' 967; שם, 2, ג, עמ' 1381-1387. הערכת הנסיבות המדיניות – שם, עמ' 1381-1382. המחברים הכינו את טיוטת התזכיר כבר כשנה לפני כן, וא' גלילי נועץ בלידל-הארט. ש' מאירוב עיין בטיוטה, בירך עליה – 'יום חג' – והעיר לפרטים, במכתב מ־4 ביוני 1938 (תודה לגרשון ריבלין על מסירת המכתב לעיוני).

36. שם, עמ' 1382-1383.

37. שם, עמ' 1384-1385.

38. שם, עמ' 1386.

39. ראה ג' ביגר, 'גדר הצפון – גדר המערכת הראשונה בארץ-ישראל', חקרי מלחמה ולעיל, הערה 5, עמ' 111-119. בסיכומו מצביע ביגר על מערכות הביטחון של ישראל בצפון כיום, ורואה בהן יישום גישתו של טיגרט (שם, עמ' 118). כידוע, יש גם 'מערכת' לאבטחת בקעת הירדן.

שיקולים מדיניים ובטחוניים חייבו את ההנהגה היהודית 'לשרטט מפות' ולפעול בתחום ההתיישבות, אולם בהדרגה הועתק הדגש התכנוני מגורם ה'קרקע', כלומר להתוויית גבולות, לגורם 'יחסי הכוחות' בין המדינה העתידה לקום לבין אויביה, ובראש השיקולים ניצבה השאלה מהו הכוח שתוכל התנועה הציונית לגייס ולצייד להגנת המדינה.

להבנת העמדות, המגמות והתכניות חשוב לזכור שהיישוב ומוסדותיו הסתמכו, כמובן מאליו, על המשך הנוכחות הבריטית במזרח התיכון בכלל, ובארץ בפרט. ואמנם ההנהגה הציונית לא ידעה אז את ההערכה המדינית-בטחונית הבריטית, אולם המחקר העלה שלארץ-ישראל נועד בהערכה זו תפקיד-מפתח בהגנת המזרח התיכון, ובייחוד בגלל החשש שהאיטלקים יחסמו את ים-סוף הן בגישות לתעלת סואץ ממערב והן במיצר באב אל-מנדב. במקרה חמור זה היה נשאר רק קו התחבורה היבשתי מהמפרץ הפרסי ודרך עיראק ארצה.⁴⁰

הערכת עצמת הכוחות שנדרשו לבטחון המדינה היהודית, לפי הצעת ועדת הביטחון ולפי הצעת ליבנשטיין-גלילי, הושפעה מעצמת הכוחות המגויסים שרוכזו לדיכוי המרד בארץ. בסתיו 1938 הגיעו כוחות אלה לכשתי דיוויזיות, נוסף על הכוח המשטירי המוגבר ועל יותר מעשרים אלף נוטרים במתכונות שונות של שירות (אגב, גם חברי 'ההגנה' ששובצו ל'פלגות הלילה' גויסו במעמד של נוטרים). לאלה יש להוסיף את מתנדבי 'ההגנה': הגרעין הקטן של ה'מנגנון', מאות אנשי הפו"ש המגויסים בו-זמנית לפרקי זמן של שבועות ואף חודשים (בסך-הכל התאמנו ושירתו בפו"ש יותר מאלף איש), ואת אלפי החברים והחברות העומדים על משמרתם בנוסח דברי טשרניחובסקי: 'גם הלילה הזה נוותר על שינה'.⁴¹

דומה שראוי להשוות את המספרים של מתגייסי היישוב בתקופת המרד עם היקף ההתנדבות העברית במלחמת העולם השנייה ועם היקף ההתגייסות במלחמת העצמאות לפני השגת הריבונות. במלחמת העולם השנייה התנדבו לצבא הבריטי (ולצבאות הברית) קרוב לשלושים אלף איש ואשה, אולם רק חלקם הקטן התקבלו לחילות הלוחמים. עוד שירתו בארץ כמה אלפי נוטרים, ובפלמ"ח - שהוקם ב-1941 - שירתו בסוף המלחמה כ-1,200 חברים וחברות. במלחמת העצמאות, באמצע אפריל 1948, הגיע מספר המתגייסים בחטיבות לכ-17 אלף איש.⁴² בתחילת מאי עלה המספר לכשלושים אלף נפש - 16,400 מהם בחטיבות ועוד 13,500 לוחמים מתיישבים.

40. M. Cohen, *Palestine: Retreat from the Mandate*, London 1978, p. 4-5. ראשי המטות הבריטים הסיקו שצורכי ההגנה מחייבים שיפור היחסים עם מדינות ערב וצמצום ההסתמכות על הכוח היהודי בארץ (שם, עמ' 6-9).

41. א' אורן, 'תגובה תוך הבלגה בשנות המרד הערבי' (לעיל, הערה 5), עמ' 99.

42. סיכום מספר המתגייסים במלחמת העולם השנייה - ראה: י' גלבר, תולדות ההתנדבות, ד, ירושלים 1984, עמ' 299-303. על ההתגייסות במלחמת העצמאות עד מחצית אפריל - ראה: ד' בן-גוריון, יומן המלחמה: תש"ח-תש"ט (עורכים: ג' ריבלין וא' אורן), תל-אביב 1983, עמ' 353.

אחרי שילובם של רבים מאלה בחטיבות לקראת הפלישה הגיעה מצבת כוח האדם בחטיבות לכ־24,500.⁴³

ניתוח ההיבט התקציבי בהצעות הבטחוניות תובע דיון לעצמו. כקנה־מידה להערכה יצוין שמפרוץ המרד ועד 1938 עלה תקציב הביטחון השנתי של ממשלת המנדט פי שלושה, מ־650,000 לכ־1,750,000 לא"י. למותר לציין שתקציבים בסדר־גודל כזה היו בשנים ההן הרחק מעבר להישג היד של היישוב ושל התנועה הציונית העולמית, מה עוד שהמוסדות היו נטולי סמכויות שלטוניות, ומרותם כלפי פנים לא היתה מקובלת על כל שכבות היישוב, ויש שערערו על סמכותם גם במעשים.⁴⁴

לאור הנסיבות החדשות ובעקבות דיכוי המרד חשו אישי ההנהגה וראשי 'ההגנה' במידה גוברת של ביטחון עצמי ביישוב והם היו נכונים לאמץ תפיסות מדיניות ובטחוניות חדשות. ליבנשטיין וגלילי ציינו שפלוגות־השדה הגיעו בהתפתחותן לכדי 'התחלת כוח הגנה ארצי', ושב'הגנה' קמו כוחות פיקודיים, ארגוניים ומקצועיים, ונוצרו 'הנחות קודמות לארגון צבאי עברי' [ההדגשה שלי - א"א].⁴⁵ בקונגרס הכ"א העלה ברל כצנלסון על נס את מדיניות ההבלגה, וציין ש'נוצרה בארץ בדרך כבוד מעין מיליציה של יהודים, העתידה לשמש גרעין־צמיתה לדבר־מה חשוב עוד יותר' [ההדגשה שלי - א"א].⁴⁶ חיים וייצמן, שלא היה קרוב למעשה 'ההגנה', חש ש'ברזל נוצק בנשמת העם' [ההדגשה שלי - א"א].⁴⁷

לסיכום, התכניות מתקופת המרד משקפות את התהוות התפיסה של 'המדינה שבדרך' ושל 'צבא שבדרך'. פיתוח הכוחות היהודיים נעשה להלכה ולמעשה, בגלוי ובסתר, במהלך מלחמת העולם השנייה הן בהתגייסות לכוחות הבריטיים והן בקיום השלד הארגוני של 'ההגנה', בהקמת הפלמ"ח ובקימו העצמאי. הניסיון הגיע להבשלה כעבור עשור שנים, בכינון העצמאות ובהקמת צה"ל תוך כדי המלחמה.

43. שם, עמ' 397, 428.

44. הוצאות הממשל בשנות המרד - ראה א' אורן, 'תגובה תוך הבלגה בשנות המרד הערבי' (לעיל, הערה 5), עמ' 99. התקציבים השנתיים של 'ההגנה' היו מצומצמים מאוד: תקציב 1937 (אוקטובר 1936-ספטמבר 1937) לא הגיע ל־40,000 לא"י, ותקציב 1938 - לפחות מ־39,000 לא"י (ד' בן־גוריון, 'יומן המלחמה, עמ' 1010). בקיץ 1938 הוקם 'כופר היישוב', מפעל למיסוי עצמי לצורכי הביטחון (ספר תולדות ההגנה, 2, ב, עמ' 1003-1013). בשנתה הראשונה גייסה מגבית זו יותר מ־150,000 לא"י (שם, עמ' 1009).

45. שם, 2, ג, עמ' 1381.

46. א' אורן, 'תגובה תוך הבלגה בשנות המרד הערבי' (לעיל, הערה 5), עמ' 104.

47. ספר תולדות ההגנה, 2, ב, עמ' 1077. וראה סיכומו של סלוצקי על הישגי 'ההגנה' בשנות המרד, שם, עמ' 1077-1079.